

Οι επαναστατικές ιδέες άρχισαν να εμφανίζονται από το 1870 και έπειτα σε διάφορες περιοχές των Βαλκανίων. Όμως την πιο έντονη παρουσία τους έκαναν στη Βουλγαρία και σε όλες τις εκτάσεις, μέχρι και τη Θεσσαλονίκη, που αυτή κατείχε ή απλώς εκμεταλλευόταν.

Το 1871 ιδρύθηκε το Εργατικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, με αρκετές τάσεις στο εσωτερικό του, μέχρι και αναρχικούς. Αργότερα το 1905, το κόμμα αυτό διασπάστηκε και προήλθαν δύο βασικές τάσεις, που η κάθε μία τους έπαιξε το δικό της ρόλο στην ανάπτυξη και προώθηση του γενικότερου κοινωνικού επαναστατικού κινήματος της εποχής. Οι τάσεις αυτές ήταν οι λεγόμενοι στενοί σοσιαλιστές, οι οποίοι ήταν επαναστάτες και διεθμιστές και οι φαρδιοί, οι οποίοι είχαν μεταρρυθμιστικές και μόνο απόψεις.

Το 1893 στη Ρέσνα της βόρειας Μακεδονίας, διάφοροι αναρχικοί και σοσιαλεπαναστάτες, όπως ο Γκότσε Ντέλτσεφ από το Κιλίκις, ο Νταμιάν Γκρούεφ από το Μοναστήρι (ο οποίος το 1894 εξέδωσε στη Θεσσαλονίκη τη χειρόγραφη επαναστατική εφημερίδα «Βαστάνικ» - «Επανάσταση»), ο Πέρε Τόσεφ από το Πρίλεπ, ο Κρίστο Τατάρτσεφ και διάφοροι άλλοι, ίδρυσαν τη Μυστική Επαναστατική Οργάνωση Μακεδονίας-Ανδριανούπολης, με σκοπό *«την επαναστατική οργάνωση της λαϊκής μάζας εναντίον του απολυταρχικού καθεστώτος του Αμπντούλ Χαμίντ... και την ένωση σε ένα σύνολο όλων των δυσαρεστημένων λαών της Μακεδονίας και Θράκης, ανεξάρτητα από εθνικότητα, για να κατακτήσουν με την επανάσταση την πλήρη πολιτική αυτονομία γι' αυτές τις δύο περιοχές»*.

Οι προαναφερόμενοι αποτέλεσαν την αριστερή πτέρυγα της οργάνωσης και δεν άργησαν να διαφωνήσουν και να συγκρουστούν με τη συντηρητική πτέρυγιά της, που είχε ως βασικούς της εκφραστές τους σοσιαλπατριώτες Σ. Ράντελ και Μπ. Σαράφωφ.

Συγκρούστηκαν επίσης με μια τάση Βούλγαρων εθνικιστών και τελικά το 1897 οι αναρχικοί και διάφοροι άλλοι αποχώρησαν από την οργάνωση. Στο διάστημα 1897-1898, αρκετοί αναρχικοί εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη, οι περισσότεροι όχι, όμως, ως μόνιμοι κάτοικοι της, αλλά ως εποχιακοί εργαζόμενοι. Την ίδια εποχή, ο Ιβάν Γκαρμπόφ εξέδωσε στη Θεσσαλονίκη την επαναστατική χειρόγραφη εφημερίδα «Μπόρμπα» («Αγώνας»), στη βουλγαρική γλώσσα.

Η ομάδα «Πλήρωμα»

Το 1894 άρχισε η διαδικασία συγκρότησης της αναρχικής ομάδας «Πλήρωμα» (σ.σ. εννοώντας, ή το πλήρωμα του χρόνου που ήρθε πλέον ή και τους επιβαίνοντες σε μια βάρκα που θα οδηγούσε στα νερά της επανάστασης). Κατά άλλους (Γιάννης Μέγας «Οι “Βαρκάρηδες” της Θεσσαλονίκης. Η Βουλγαρική αναρχική ομάδα και οι βομβιστικές ενέργειες του 1903», Εκδόσεις «Τροχαλία»), η ομάδα ονομαζόταν «Βαρκάρηδες». Τα μέλη της ομάδας αυτής άρχισαν να συνεννοούνται για τη συγκρότηση μιας επαναστατικής ομάδας κρούσης και ανατρεπτικών βίαιων επιθέσεων, για να στραφεί η διεθνής κοινή γνώμη στο ζήτημα της απελευθέρωσης και αυτονομίας της Μακεδονίας, καθώς και για να δοθεί μια επαναστατική ώθηση στην ανάπτυξη της κοινωνικής συνείδησης ανάμεσα στους καταπιεσμένους της Θεσσαλονίκης και όλης της περιοχής.

Η ομάδα αυτή φαίνεται ότι επέλεξε την ατομική τρομοκρατία ως τακτική για να αντιμετωπιστεί ο κρατικός μηχανισμός. Τα στοιχεία που έχουν διασωθεί είναι προφανές ότι καλύπτουν περισσότερο αυτού του είδους τη δράση μιας. Πολλές φορές αυτή η τακτική οδηγεί σε αντίθετα αποτελέσματα από τους αρχικούς στόχους των επαναστατών και η εξουσία προσπαθεί να διασώσει και να προβάλλει μέσα από τον εκδοτικό της μηχανισμό (εφημερίδες, περιοδικά, κ.λπ.) αυτό τον τομέα δράσης για δικό της όφελος. Ευελπιστούμε ότι στο μέλλον θα αναδειχτούν και οι άλλες πλευρές δράσης αυτής της ομάδας που εκτιμούμε, από άλλα παράλληλα γεγονότα, ότι υπήρξε.

Στις αρχές του 1898, τα αναρχικά στοιχεία που αποχώρησαν από την Μυστική Επαναστατική Οργάνωση Μακεδονίας-Αλεξανδρούπολης, ίδρυσαν στη Φιλιππούπολη, στο Κουστενίλ και στη Γενεύη, αναρχικές ομάδες με γενικό σύνθημα «Ούτε Θεός-Ούτε Αφέντης». Η Ομάδα της Γενεύης βρισκόταν σε άμεση επαφή με Ρώσους αναρχικούς και εξέδωσε ένα έντυπο με τίτλο «Εκδίκηση». Δύο μέλη της ομάδας αυτής, οι Σλάβι Μερντζιάνοφ και Πέτρα Μαντζούκοφ, αποτέλεσαν στη συνέχεια μέλη της ομάδας «Πλήρωμα».

Η ομάδα άρχισε να καταστρώνει σχέδια για βομβιστικές επιθέσεις με στόχο την συντριβή του κρατικού μηχανισμού, τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στην Κωνσταντινούπολη και αλλού. Ο βασικός υπεύθυνος για την ιδεολογική κατάρτιση της ομάδας ήταν ο Μερντζιάνοφ, ο οποίος προώθησε στην ομάδα έργα των Κροπότκιν, Ζαν Γκραβ, Στέπνιακ και άλλων. Το καλοκαίρι του 1899, ο Μερντζιάνοφ και διάφοροι άλλοι σχεδίασαν δολοφονική απόπειρα κατά του σουλτάνου και για το σκοπό αυτό ζήτησαν και πήραν σημαντικό χρηματικό ποσό από διάφορους φίλους και γνωστούς. Το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, ο Μερντζιάνοφ μαζί με δύο άλλους συντρόφους του, πήγε στην Κωνσταντινούπολη, όπου παρά τη βοήθεια κάποιων Αρμενίων επαναστατών, αντιλήφθηκε ότι η απόπειρά του ήταν ακατόρθωτη. Την ίδια στιγμή, τα μέλη του «Πληρώματος» που βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη συνέχιζαν την προετοιμασία των βομβιστικών ενεργειών. Στην ομάδα προσχώρησαν νέα μέλη. (Παρακάτω θα δούμε όλα τα μέλη της ομάδας).

Τελικά, μετά από διάφορα εμπόδια, οικονομικά προβλήματα, κίνδυνο συλλήψεων κ.λπ., η ομάδα ήταν έτοιμη να αρχίσει τις βομβιστικές επιθέσεις. Έτσι, στις 28 Απριλίου 1903, ανατινάχθηκε από τον Σάτεφ το γαλλικό ποταμόπλοιο «Γουαλδακιβίρ», ενώ ταυτόχρονα εκδηλώθηκε βομβιστική επίθεση εναντίον του τραίνου από την Αλεξανδρούπολη από τους Μέτσεφ, Άρσοφ και Τρούτσκοφ. Την επόμενη μέρα, οι Τούρκοι αντιλήφθηκαν ότι κάτι

τρέχει με τον Σάτεφ και άρχισε κυνηγητό για τη σύλληψή του. Τότε ο Κίρκοφ ανατίναξε σωλήνες φωταερίου και μεγάλα τμήματα της πόλης βυθίστηκαν στο σκοτάδι, ενώ σταμάτησε και η παροχή νερού. Την ίδια στιγμή, ο Άρσοφ επιτέθηκε στο γερμανικό καφενείο, διαφεύγοντας μέσα στο αλλαλάζον πλήθος. Σκοτώθηκε ένας σερβιτόρος. Λίγα λεπτά αργότερα, ο Πίνγκοφ πέταξε φυσιγγία δυναμίτιδας στον κήπο της Οθωμανικής Τράπεζας από το ξενοδοχείο «Μποσνάκ Χάνι». Στο τέλος, προσπάθησε να πυρπολήσει και το ξενοδοχείο, αλλά δεν τα κατάφερε. Εκσφενδόνισε και άλλα φυσιγγία δυναμίτιδας στην είσοδο της Οθωμανικής Τράπεζας και ένα άτομο σκοτώθηκε εκεί. Στο μεταξύ, ο Ορτζέτο πυροδότησε τα εκρηκτικά στη σήραγγα που είχαν σκάψει κάτω από την Οθωμανική Τράπεζα. Ακούστηκε μία φοβερή έκρηξη που ταρακούνησε συθέμελα την πόλη. Το κτίριο της Οθωμανικής Τράπεζας κατέρρευσε και καταστράφηκε ολοσχερώς, εκτός από έναν τοίχο. Σκοτώθηκε ένας καπνοπώλης που βρισκόταν εκεί κοντά. Τότε ο Πίνγκοφ κατευθύνθηκε προς το σπίτι των Μέτσεφ και Τρούτσκοφ, αλλά έπεσε σε φρουρά των Τούρκων. Αρνήθηκε να ελεγχθεί από τους στρατιώτες και σκοτώθηκε επί τόπου. Ήταν το πρώτο θύμα της ομάδας.

Ο Κίρκοφ, αφού είχε ανατινάξει τους αγωγούς του γκαζιού, κατευθυνόταν προς το Βαρδάρη, αλλά άκουσε την έκρηξη στην Τράπεζα και άρχισε να πετάει φυσιγγία δυναμίτιδας οπουδήποτε. Ένα έσκασε μπροστά στο ξενοδοχείο «Grand Hotel» και ένα άλλο στο θέατρο «Eden», χωρίς να προκαλέσουν μεγάλες ζημιές. Τελικά, ξέφυγε και κρύφτηκε στο δωμάτιό του.

Οι Μέτσεφ και Τρούτσκοφ είχαν αποτύχει στο εργοστάσιο φωταερίου και χώρισαν, κατευθυνόμενοι στο δωμάτιό τους. Στο δρόμο πετούσαν και αυτοί φυσιγγία δυναμίτιδας και έτσι ακολουθήθηκαν από στρατιώτες και αστυνομικούς, ώσπου έφτασαν στο δωμάτιό τους, όπου περικυκλώθηκαν. Άρχισαν τότε να πετούν φυσιγγία από το παράθυρο, που μερικά σκότωσαν και τραυμάτισαν κάποιους στρατιώτες ενώ κάποια έπεσαν στην αυλή της διπλανής Γερμανικής Σχολής και προκάλεσαν ζημιές. Στο τέλος, σκοτώθηκαν και οι δύο από τα εχθρικά πυρά.

Στην πόλη επιβλήθηκε αμέσως στρατιωτική τρομοκρατία από τους Τούρκους, που διαρκώς ενισχύονταν με νέα στρατεύματα. Στις 30 Απριλίου η τρομοκρατία εξακολουθούσε και ελάχιστα καταστήματα άνοιξαν. Έγιναν πολυάριθμες συλλήψεις, ακόμα και επώνυμων Βούλγαρων και άρχισαν να λειτουργούν έκτακτα στρατοδικεία. Ο Ορτζέτο κρυβόταν σε ένα σπίτι κοντά στο εργοστάσιο Αλατινι. Από εκεί άρχισε να ρίχνει βόμβες στο δρόμο και να πυροβολεί. Περικυκλώθηκε όμως από τους Τούρκους και ακολούθησε μάχη. Όταν οι Τούρκοι μπήκαν στο σπίτι, ο Ορτζέτο αυτοκτόνησε. Μερικοί λένε ότι είχε σταθεί στο ανοικτό παράθυρο πυροβολώντας, ώσπου τον χτύπησε μια ριπή. Ένας σύντροφός του που ήταν μαζί του κατάφερε να ξεφύγει προς στιγμήν, αλλά σκοτώθηκε και αυτός λίγα τετράγωνα παρακάτω. Στο μεταξύ, ο τουρκικός όχλος άρχισε να ξεσηκώνεται και σε μερικές περιπτώσεις έγιναν και δολοφονίες Βούλγαρων. Οι συλλήψεις Βούλγαρων, κυρίως σχισματικών (των λεγόμενων εξαρχικών), επεκτάθηκαν και στην Ελλάδα, στην Αθήνα, στα Τρίκαλα, στη Λάρισα και στο Βόλο. Την 1η Μαΐου οι συλλήψεις και η τρομοκρατία συνεχίζονταν.

Ορισμένα μέλη της ομάδας κυκλοφορούσαν ακόμα ελεύθερα, όπως ο Κίρκοφ, ο οποίος αναμείχθηκε σε επεισόδιο με κάποιον τηλεγραφητή και σκοτώθηκε από στρατιώτη. Ο Τσβέτκοφ έπεσε σε περίπολο στρατιωτών που τον κυνηγούσε και μη μπορώντας να ξεφύγει, πυροδότησε μια βόμβα κάθισε πάνω της και αυτοκτόνησε. Στις 2 Μαΐου συνελήφθη τέλος, ο Μπογκντάνοφ, μεταφέροντας ένα κιβώτιο με δυναμίτιδα.

Στις 6 Μαΐου, ο Σάτεφ μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη, αφού μετά την ανατίναξη του «Γουαλδακιβίρ», προσπάθησε να διαφύγει με το τραίνο προς τα Σκόπια, συνελήφθη και κλείστηκε στο υπόγειο του Διοικητηρίου. Οδηγήθηκε στον έπαρχο Θεσσαλονίκης και από εκεί στο Στραταρχείο, όπου συνήλθε το στρατοδικείο. Δεν επιτράπηκε η παρουσία εισαγγελέα ούτε και συνηγόρων.

Στις 9 και 10 Μαΐου είχε ήδη δημιουργηθεί αδιαχώρητο από τις αθρόες συλλήψεις Βούλγαρων, στις φυλακές και τα κρατητήρια της πόλης. Το στρατοδικείο συνεδρίαζε καθημερινά, εξετάζοντας τα συλληφθέντα μέλη του «Πληρώματος». Στις 13 Μαΐου, συνελήφθη και ο Μποσνιάκοφ, που είχε μείνει κρυμμένος επί 14 μέρες. Την 1η Ιουνίου τραυματίστηκε από ξιφολόγη σε επεισόδιο στη φυλακή.

Στις 6 Ιουνίου, ανακοινώθηκε η απόφαση του στρατοδικείου για τα τέσσερα εναπομείναντα μέλη του «Πληρώματος». Οι Μπογκντάνοφ, Μποσνιάκοφ, Άρσοφ και Παύλε Πότσιεφ (το πραγματικό όνομα του Σάτεφ) καταδικάστηκαν σε θάνατο και κλείστηκαν στις φυλακές Επταπυργίου. Το φθινόπωρο του 1905 ο σουλτάνος μετέτρεψε όλες τις θανατικές ποινές σε εξορία. Έτσι, μέσω Καβάλας, Σμύρνης και Τρίπολης Λιβύης, οι τέσσερις οδηγήθηκαν στη φοβερή φυλακή Φεζάν, στην έρημο της Λιβύης, με 48 βαθμούς θερμοκρασία. (σ.σ.: Στη φυλακή αυτή εξορίστηκαν 78 Κρητικοί, μετά την καταστολή της εξέγερσης του νησιού τους το 1897, όπου πέθαναν αρκετοί). Εκεί ο Μποσνιάκοφ πέθανε από ελονοσία στις 14 Φεβρουαρίου 1908 και ο Άρσοφ από εξάντληση στις 8 Ιουνίου του ίδιου χρόνου.

Στις 30 Ιουλίου 1908, με το κίνημα των Νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη, χορηγήθηκε αμνηστία και οι δύο τελευταίοι εναπομείναντες του «Πληρώματος», Σάτεφ και Μπογκντάνοφ, δεν θέλησαν να φύγουν αφήνοντας εκεί τα πτώματα των συντρόφων τους. Έτσι, λόγω της αφόρητης ζέστης, κατάφεραν να κόψουν μόνο τα κεφάλια τους και να τα βάλουν σε ένα σάκο. Στις 18 Αυγούστου οι δύο Βούλγαροι αναρχικοί, μαζί με δύο Αρμένιους, έφυγαν και, μέσω πολλών σταθμών και περιπετειών, έφθασαν στις 18 Οκτωβρίου στη Θεσσαλονίκη και παρέδωσαν στους γονείς τους τα κεφάλια των δύο συντρόφων τους. Ο Μπογκντάνοφ πέθανε λίγα χρόνια αργότερα στη Βουλγαρία και ο Σάτεφ δολοφονήθηκε το 1946 από τους άνδρες του Τίτο.

Τα μέλη της αναρχικής ομάδας «Πλήρωμα» ήταν λοιπόν οι:

Γιορντάν Πόπε Γιορντάνοφ, γνωστός και ως Γιορντάν Οργκάντζιεφ, αλλά όλοι τον φώναζαν Ορτζέτο. Γεννήθηκε το 1881 στα Βελεσά και από τα γυμνασιακά χρόνια αναμιχθηκε σε επαναστατικές οργανώσεις. Ήταν η ψυχή της ομάδας.

Κωνσταντίν Κίρκοφ, που γεννήθηκε στα Βελεσά το 1882, άρρηκτα δεμένος με τον Ορτζέτο από τα παιδικά τους χρόνια. Είχε εξαιρετική μνήμη και σαρκαστικό χιούμορ.

Παύλε Πότσιεφ (Πάβελ Σάτεφ), που γεννήθηκε το 1882 στο Κράτοβο. Από το 1910 έως το 1913 εργάστηκε ως καθηγητής στο Εμπορικό Γυμνάσιο.

Μάρκο Στόγιαν Μποσνιάκοφ, που υπήρξε αξιωματικός του βουλγαρικού στρατού και πριν πάει στη Θεσσαλονίκη ζούσε επί 13 χρόνια στη Βουλγαρία. Ο μόνος που δεν έλαβε μέρος στους βομβισμούς και επρόκειτο να φύγει από την πόλη πριν αυτοί εκδηλωθούν. Πέθανε στη Βουλγαρία το 1915.

Ντιμιτάρ Μέτσεφ, που γεννήθηκε το 1870 στα Βελεσά κι έμεινε ορφανός από πολύ μικρός. Το 1898 αποπειράθηκε να σκοτώσει με τσεκούρι έναν τοπικό άρχοντα, αλλά απέτυχε και διέφυγε στα βουνά με τους Τσέτες.

Γκιόργκι Πέτρε Μπογκντάνοφ, που γεννήθηκε το 1882 στα Βελεσά, ήταν από πλούσια οικογένεια. Ο πατέρας του το 1901 τον έστειλε να εργασθεί στη Θεσσαλονίκη σε εμπορομεσιτικό γραφείο. Πέθανε στην εξορία όπως είπαμε πριν.

Βλαδιμίρ Πίνγκοφ, που γεννήθηκε το 1863 στα Βελεσά, άνθρωπος παράτολμος και γι' αυτό ανελάμβανε πάντα τις πιο ριψοκίνδυνες αποστολές της ομάδας.

Ίλια Τρούτσκοφ, που γεννήθηκε το 1885 στα Βελεσά και εργαζόταν στη Θεσσαλονίκη ως τσαγκάρης.

Τράικο Τσβέτκοφ, που γεννήθηκε το 1878 στο Ρέσεν και ζούσε στη Θεσσαλονίκη αρκετά χρόνια, όντας ενεργό μέλος της βουλγαρικής κοινότητας.

Μίλαν Άρσοφ, που γεννήθηκε το 1886, ο μικρότερος της ομάδας. Το 1903 κατά τους βομβισμούς ήταν μαθητής της 4ης τάξης του γυμνασίου. Πέθανε και αυτός στην εξορία.

Συνδικαλιστική και επαναστατική κίνηση

Το 1900 πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη (η πόλη δεν ανήκε τότε στην «ελληνική» επικράτεια) μια απεργία σιδηροδρομικών, από τις πρώτες στην πόλη αυτή. Από τότε και για περισσότερο από μια δεκαετία έχουμε μια σειρά διαδοχικών εργατικών ξεσπασμάτων, όχι μόνο στην περιοχή Θεσσαλονίκης, αλλά και σε άλλες πόλεις της βόρειας Ελλάδας.

Το 1903 ξέσπασαν αυθόρμητες απεργίες των καπνεργατών της Δράμας, της Καβάλας, της Ξάνθης και των γύρω περιοχών (σ.σ. δεν ανήκαν ούτε αυτές στην τότε «ελληνική» επικράτεια). Σημειώθηκαν άγριες διαδηλώσεις, επιθέσεις σε καπναποθήκες και συμπλοκές με την αστυνομία και το στρατό, κάτι που αποτελούσε μόνιμο σχεδόν φαινόμενο σε όλες σχεδόν τις κινητοποιήσεις των καπνεργατών των περιοχών αυτών την εποχή αυτή.

Το 1904 ξέσπασε ταυτόχρονη απεργία των τσαγκαράδων της Θεσσαλονίκης και του Μοναστηρίου. Στις αρχές του 1906 πραγματοποιήθηκαν αυθόρμητες απεργίες των υφαντουργών των Σερρών και των ραφτάδων της Στρώμνιτσας. Το 1907 ξέσπασαν απεργίες των σιδηροδρομικών της Θεσσαλονίκης και της Αλεξανδρούπολης. Απήργησαν, επίσης, οι εργαζόμενοι στο εργοστάσιο μπίρας «Όλυμπος», οι εργαζόμενοι στα τραμ και οι καπνεργάτες μερικών εργοστασίων της πόλης.

Το 1908 ξέσπασε απεργιακό κύμα στην πόλη, με προεξάρχοντες τους σερβιτόρους οι οποίοι ήταν αρκετά μαχητικοί. Η πρώτη απεργία των σερβιτόρων, όχι όμως με ξεκάθαρα εργατικά χαρακτηριστικά, έγινε τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου. Η απεργία επαναλήφθηκε και στις 3 Σεπτεμβρίου έγιναν επεισόδια με την αστυνομία και συλλήψεις.

Το 1909 ιδρύθηκε στην Καβάλα η Αδελφότης Καπνεργατών Καβάλας «Η Ευδαιμονία» με περίπου 4.000 μέλη. Προκηρύχθηκαν ταυτόχρονα και κάποιες απεργίες. Το 1910 ξέσπασε μια ακόμα καπνεργατική απεργία στην Καβάλα, η οποία επεκτάθηκε γρήγορα στη Δράμα, το Βόλο, στις Σέρρες, στη Θεσσαλονίκη, στη Λάρισα, στην Πάτρα, στα Γιάννινα, στα Τρίκαλα, στον Αλμυρό, στα Φάρσαλα, στη Λαμία, στην Αμφισσα, στην Άρτα, στο Ηράκλειο, στα Χανιά, στην Κέρκυρα, στη Σύρο, στην Καλαμάτα, στον Πύργο και στη Λιβαδειά και δεν απήργησαν μόνο οι καπνεργάτες των πόλεων αυτών, αλλά και μια σειρά άλλοι κλάδοι, σε ένδειξη συμπαραστάσης. Η απεργία αυτή, δηλαδή, πήρε το χαρακτήρα μιας αυθόρμητης πανελλαδικής απεργίας. Στην Καβάλα και στο Βόλο οι καπνεργάτες πέταξαν αρκετά δέματα καπνού, που προορίζονταν για φόρτωση και μεταφορά στο εξωτερικό, στη θάλασσα. Στις δύο αυτές πόλεις, αλλά και στη Θεσσαλονίκη, σημειώθηκαν άγριες συγκρούσεις με την αστυνομία και το στρατό, ενώ η τρομοκρατία, με έρευνες, συλλήψεις, βασανισμούς και φυλακίσεις ήταν μεγάλη.

Την 1η Μαΐου 1909, η Ισραηλιτική Εργατική Λέσχη Θεσσαλονίκης οργάνωσε το γιορτασμό της Εργατικής Πρωτομαγιάς, κατά την οποία έγιναν συμπλοκές με την αστυνομία και συνελήφθησαν 4 Εβραίοι εργάτες, οι οποίοι φυλακίστηκαν, εκτός από έναν, τον Αβραάμ Μπεναρόγια, που εξορίστηκε σε περιοχή της Σερβίας. Τον ίδιο χρόνο επίσης σε εκκοκκιστήριο βάμβακος στη Γευγελή απήργησαν 200 άτομα, στη συντριπτική τους πλειοψηφία νεαρές κοπέλες. Όταν ο Αβραάμ Μπεναρόγια, που βρέθηκε εκεί, τις ρώτησε: «Τι είστε βρε, Ελληνίδες ή Βουλγάρες;» πήρε την αποστομωτική απάντηση: «Βουλγάρες, Ελληνίδες, λες κι αυτό είναι το πρόβλημα, λεφτά θέλουμε εμείς κι είμαστε όλες αδελφές». Την 1η Μαΐου 1911, η Ισραηλιτική Εργατική Λέσχη Θεσσαλονίκης προσπάθησε να οργανώσει ξανά εκδήλωση για την Εργατική Πρωτομαγιά, αλλά η πόλη στρατοκρατείτο και δεν επιχειρήθηκε κάτι τέτοιο. Επίσης, έγιναν προληπτικές συλλήψεις. Τον Μάιο του 1913 ξέσπασε αυθόρμητη απεργία καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη, η οποία επεκτάθηκε στις Σέρρες και στην Καβάλα. Τον Ιούνιο του 1914 σημειώθηκε νέα έντονη εργατική αναταραχή στην Καβάλα. Ένα μήνα αργότερα 3.000 άνεργοι και πεινασμένοι εργάτες διαδήλωσαν μπροστά στο κτίριο της διοίκησης της πόλης όπου έσπασαν τα τζάμια του κτιρίου κάτι ου επανέλαβαν αργότερα και στο δημαρχείο. Ο στρατός που κινήθηκε εναντίον τους πυροβόλησε στο ψαχνό και 14 διαδηλωτές έπεσαν νεκροί. Σε ένδειξη αλληλεγγύης απήργησαν οι καπνεργάτες της Ξάνθης.

Τον Αύγουστο του 1914 περίπου 2.500 καπνεργάτες άρχισαν απεργία στις Σέρρες. Ο στρατός επιτέθηκε στους απεργούς και ακολούθησαν συλλήψεις και φυλακίσεις. Στο μεταξύ, το 1908 αναρχικοί και διάφοροι επαναστάτες αποχώρησαν και από την τάση των στενών σοσιαλιστών, συγκρότησαν το Ενιαίο Κόμμα και κυκλοφόρησαν την εφημερίδα «Προλετάρι» και το θεωρητικό περιοδικό «Νατσιάλο». Στη Θεσσαλονίκη εκφράζονταν με το περιοδικό «Εντίναστβο». Κυριότεροι αναρχικοί την εποχή αυτή στη Θεσσαλονίκη ήταν οι Βούλγαροι Άνχελ Τόμωφ, Π. Ντελιράντεφ και Νικολάι Χαρλάκωφ, (ο οποίος ήταν εκπρόσωπος των Βούλγαρων σοσιαλιστών στο Διεθνές Σοσιαλιστικό Γραφείο, που συγκάλεσε το Διεθνές Συνέδριο του Άμστερνταμ). Αλλά στα τέλη του 1908, οι Ντελιράντεφ και Χαρλάκωφ επέστρεψαν στη Βουλγαρία για να οργανώσουν το εκεί επαναστατικό κίνημα και στη Θεσσαλονίκη έμεινε μόνο ο Τόμωφ με μερικούς άλλους. Πριν όμως επιστρέψουν στη Βουλγαρία, στις αρχές του καλοκαιριού του 1908, οργανώθηκαν μια σειρά δημόσιων διαλέξεων, που τις παρακολούθησαν πάνω από 2.000 άτομα και στις οποίες μίλησαν ο Π. Ντελιράντεφ, με θέματα όπως η ελευθερία και οι εχθροί της, η παρούσα πολιτική κατάσταση, το Μακεδονικό ζήτημα και η πολιτική της Βουλγαρίας και η εργατική τάξη και η

πολιτική κατάσταση, ο Α. Τόμωφ με θέματα όπως το εθνικό ζήτημα και η ξένη επέμβαση και ο πατριωτισμός και η εργατική τάξη και ο Ν. Χαρλάκωφ με θέματα όπως προϋποθέσεις για την οθωμανική επανάσταση και τα προβλήματα των επαναστατικών οργανώσεων.

Εκτός από τα έργα του Κροπότκιν, του Ζαν Γκραβ («Αναρχία και κοινωνία θνήσκουσα») και Στέπνιακ («Υπόγεια Ρωσία»), κυκλοφορούσαν - κυρίως ανάμεσα στη βουλγαρική κοινότητα της Θεσσαλονίκης - και έργα των Τσερνισέφσκι, Λαβρόφ και άλλων.

Την εποχή αυτή αξιοσημείωτη επίδραση είχαν τα έργα του Λέοντος Τολστόι. Μάλιστα, στη Θεσσαλονίκη, είχε ιδρυθεί ένας όμιλος επηρεασμένος από τη σκέψη του Ρώσου αυτού διανοητή, με το όνομα «Βιονομιστές» και με πρωτοβουλία του γιατρού Απόστολου Πολυζόπουλου. Τα μέλη του ομίλου ήταν αναρχοειρημιστές και χορτοφάγοι και είχαν επαφές με αναρχικούς κύκλους της Θεσσαλονίκης και της Βουλγαρίας, αλλά και μεταρρυθμιστές όπως ο Πλάτων Δρακούλης. Ο όμιλος αυτός, όμως, διαλύθηκε και το 1915 ο Πολυζόπουλος ήταν υποψήφιος βουλευτής με το Λαϊκό Κόμμα.

Η Φεντερασιόν

Στις 2 Οκτωβρίου 1908, ιδρύθηκε η Ενωμένη Εργατική Σοσιαλδημοκρατική Ομάδα (ΕΕΣΔΟ), στην οποία συμμετείχαν ο Αβραάμ Μπεναρόγια (ο οποίος είχε τότε και κάποιες αναρχίζοντες απόψεις) και μερικοί σοσιαλιστές της τάσης των στενών, όπως οι Ρούσεφ, Λάλοφ, Τόσεφ και Γιάνεφ και μερικοί αναρχικοί, σύνολο 15-16 άτομα. Με πρωτοβουλία της ομάδας, δημιουργήθηκε συνδικάτο τυπογράφων - το πρώτο στη Θεσσαλονίκη - με μέλη τους τυπογράφους δύο βουλγαρικών και ενός ιταλικού τυπογραφείων. Συγκροτήθηκε ακόμα και μια εβραϊκή σοσιαλιστική ομάδα, στην οποία συμμετείχαν επίσης μερικοί αναρχικοί.

Πάντως, τα περισσότερα μέλη της Φεντερασιόν ήταν Εβραίοι.

Έγιναν διάφορες συγκεντρώσεις, διαλέξεις και άλλες εκδηλώσεις με οργανωτή την ΕΕΣΔΟ. Τον Φεβρουάριο του 1909, η ΕΕΣΔΟ διαλύθηκε και ορισμένα από τα μέλη της προσχώρησαν στο Ομοσπονδιακό Λαϊκό Κόμμα του Ντιμιτάρ Βλάχωφ και μερικοί άλλοι σε διάφορα βουλγαρόφωνα κόμματα. Ο Μπεναρόγια και μερικοί Εβραίοι σοσιαλιστές και αναρχικοί ίδρυσαν την Εβραϊκή Λέσχη, ενώ μερικοί στενοί σοσιαλιστές τη Σοσιαλδημοκρατική Ομάδα. (Το Ομοσπονδιακό Λαϊκό Κόμμα του Ντιμιτάρ Βλάχωφ ιδρύθηκε στις 15 Αυγούστου 1908 και θεωρείται συνεχιστής του έργου της Μυστικής Επαναστατικής Οργάνωσης Μακεδονίας-Αλεξανδρούπολης. Στο κόμμα αυτό συμμετείχαν και ορισμένοι

αναρχικοί, όπως ο Σλαβομακεδόνας Σαντάνσκι και άλλοι επαναστάτες όπως ο επίσης Σλαβομακεδόνας Μπαϊρακτάροβιτς και ο Ρουμανόβλαχος Πανίτσα, που αποτελούσαν την αριστερή πτέρυγα του κόμματος, υποστηρίζοντας την άμεση εξέγερση των λαών της περιοχής της Μακεδονίας και την αυτονομιστή της. Μια άλλη τάση στο κόμμα αυτό, με επικεφαλής τον ίδιο το Βλάχωφ, υποστήριζε μια πολιτική συνδιαλλαγής με τους Νεότουρκους. Επίσης, μια άλλη διαφορά μεταξύ των τάσεων αυτών ήταν ότι η αριστερή τάση εναντιωνόταν στη συμμετοχή στις εκλογές και η άλλη υποστήριζε την κάθοδο σε αυτές.

Πάντως, στις τότε εκλογές ο Βλάχωφ εξελέγη βουλευτής Θεσσαλονίκης - στο Οθωμανικό κοινοβούλιο, φυσικά - ενώ ο Σαντάνσκι και οι υπόλοιποι τάχθηκαν εναντίον των εκλογών. Ουσιαστικά, το κόμμα αυτό δεν απέκτησε μεγάλη επιρροή και κατόπιν διαλύθηκε και ο Βλάχωφ και μερικοί άλλοι προσχώρησαν στη Φεντερασιόν. Ο ρόλος όμως του Σαντάνσκι στη διάδοση των αναρχικών ιδεών στη Θεσσαλονίκη και σ' ολόκληρη την περιοχή ήταν αρκετά σημαντικός).

Τον Μάιο του ίδιου χρόνου (1908), η Σοσιαλδημοκρατική Ομάδα, η Εβραϊκή Λέσχη και μερικοί άλλοι μεμονωμένοι, ενώθηκαν και συγκρότησαν τη Σοσιαλιστική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης, τη Φεντερασιόν, όπως έμεινε γνωστή στην ιστορία.

Στην οργάνωση αυτή συνυπήρχαν Βούλγαροι, Εβραίοι και Έλληνες εργάτες, στενοί σοσιαλιστές και αναρχικοί. Εκδόθηκε η εφημερίδα «Ραμποτνιτσέσκα Ισκρα» στα βουλγαρικά, η «Λα Σολιδариδάδ Οβραδέρα» («Εργατική Αλληλεγγύη») στα σεφαραδίτικα (γλώσσα των Εβραίων που προέρχονταν από την Ισπανία, όπως ήταν η πλειοψηφία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης) και η «Εφημερίδα του Εργάτου» στα ελληνικά. Τον Νοέμβριο του 1909 όμως, οι Βούλγαροι στενοί σοσιαλιστές αποχώρησαν από την Ομοσπονδία και συγκρότησαν την Εργατική Σοσιαλδημοκρατική Οργάνωση Θεσσαλονίκης. Οι δύο αυτές οργανώσεις δρούσαν στη Θεσσαλονίκη μέχρι και την είσοδο του ελληνικού στρατού το 1912.

Η βουλγαρική και η εβραϊκή ομάδα της Φεντερασιόν είχαν πλήρη αυτονομία μεταξύ τους και συμφωνούσαν μόνο σε επιμέρους ζητήματα. Τα γραφεία της Ομοσπονδίας ονομάζονταν «Σπίτι του Εργάτη» και εκεί στεγάζονταν και διάφορα συνδικάτα, όπως η Ένωση Καπνεργατών, μια βιβλιοθήκη και μια καντίνα.

Στις 5 Ιουνίου 1909, η Φεντερασιόν οργάνωσε την πρώτη της διαδήλωση εναντίον των σχεδίων της οθωμανικής εξουσίας να περικόψει δικαιώματα εργατών στο συνδικαλισμό και το δικαίωμα της απεργίας. Εκδόθηκε ένα κάλεσμα σε πέντε γλώσσες, τουρκικά, ελληνικά, γαλλικά, ισπανοεβραϊκά και βουλγαρικά. Στη διαδήλωση συμμετείχαν περίπου 8.000 άτομα. Μίλησαν ο Τούρκος Ριζά, ο Έλληνας Χαλκιός, ο Βούλγαρος Τόμωφ και ο Εβραίος Μπεναρόγια. Στις 10 Ιουλίου 1909, οργανώθηκε μια άλλη διαδήλωση για την επέτειο του κινήματος των Νεότουρκων. Στις 15 Αυγούστου 1909, έγινε μια ακόμα διαδήλωση, για να αναγγελθεί η έκδοση της «Εφημερίδος του Εργάτου». Στις 11 Οκτωβρίου 1909, έγινε διαδήλωση εναντίον της θανατικής καταδίκης του Ισπανού αναρχικού παιδαγωγού Φραντσίσκο Φερρέρ υ Γκάρδια.

Γρήγορα η Φεντερασιόν απέκτησε μια μεγάλη ικανότητα στο να κινητοποιεί μεγάλα τμήματα εργατών. Συνδέθηκε με το Β' Διεθνή και με οργανώσεις άλλων χωρών. Με τους Βούλγαρους στενούς σοσιαλιστές είχε, αρχικά, μια τυπική επαφή, στη συνέχεια, όμως, οι σχέσεις τους πέρασαν από δρόμους έντονης κριτικής και πολεμικής, κάτι που συνέβαινε άλλωστε και στο εσωτερικό της οργάνωσης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αποχωρήσουν οι Βούλγαροι αναρχικοί και ο Άνχελ Τόμωφ, ενώ οι Εβραίοι αναρχικοί παρέμειναν στην

οργάνωση. Παράλληλα, ο Μπεναρόγια κατηγορήθηκε για κατάχρηση χρημάτων της οργάνωσης. Το Δεκέμβριο του 1909, μετά από πρόταση των Βούλγαρων στενών σοσιαλιστών, η Φεντερασιόν αποκλείστηκε από τη Α' Σοσιαλδημοκρατική Συνδιάσκεψη Βαλκανίων, που έγινε στο Βελιγράδι. Το Μάρτιο του 1910, το Ομοσπονδιακό Λαϊκό Κόμμα διαλύθηκε και ο Ντιμιτάρ Βλάχωφ προσχώρησε στη Φεντερασιόν, εκπροσωπώντας την στη βουλή. Μετά το Διεθνές Σοσιαλιστικό Συνέδριο της Κοπεγχάγης, οι σχέσεις Φεντερασιόν και Βούλγαρων στενών σοσιαλιστών αποκαταστάθηκαν, αν και η προηγούμενη διαμάχη είχε αφήσει έντονα τα σημάδια της.

Στο μεταξύ, ο Μπεναρόγια και μερικοί άλλοι προχωρούσαν ολοένα προς πιο ρεφορμιστικές απόψεις, παρά το ότι υιοθετούσαν την αρχή ότι τα συνδικάτα θα πρέπει να παραμείνουν ουδέτερα από κόμματα. Εκείνες τις μέρες (Αύγουστος 1909) ξέσπασε μια απεργία των καπνεργατών και κατά τη διάρκειά της η εβραϊκή εφημερίδα της Φεντερασιόν «Λα Σολιδариδάδ Οβραδέρα» απέκτησε τη μεγαλύτερη κυκλοφορία από όλες τις άλλες εφημερίδες.

Κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, οργανώθηκαν μεγάλες αντιπολεμικές εκδηλώσεις και η Φεντερασιόν με άλλες οργανώσεις υπέγραψε το «Μανιφέστο των Σοσιαλιστών της Τουρκίας και των Βαλκανίων εναντίον του πολέμου». Αρχισαν διώξεις και τρομοκρατία σε βάρος της οργάνωσης. Οι Βούλγαροι στενοί κατέφυγαν στη Βουλγαρία, ενώ έγιναν απελάσεις από τη Θεσσαλονίκη.

Το 1912 και 1913, οι γιορτασμοί για την Εργατική Πρωτομαγιά απαγορεύθηκαν. Μια άλλη εφημερίδα της Φεντερασιόν, η «Αβάντι» λογοκρίθηκε. Τον Μάιο του 1913 ξέσπασε αυθόρμητη απεργία καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη, η οποία επεκτάθηκε στις Σέρρες και στην Καβάλα. Στο διάστημα 1912-1914, η οργάνωση οργάνωσε αρκετές απεργίες και διαδηλώσεις, σε αρκετές από τις οποίες επιτέθηκε η αστυνομία.

Η Φεντερασιόν οργάνωσε και τη μεγάλη απεργία των καπνεργατών του 1914. Η απεργία ξεκίνησε στις 24 Μαρτίου από την Καβάλα όπου συμμετείχαν 20.000 καπνεργάτες. Επεκτάθηκε στη Θεσσαλονίκη όπου απήργησαν 12.000 καπνεργάτες. Στις 28 του μήνα, σημειώθηκαν συγκρούσεις απεργών και αστυνομίας-απεργοσπαστών. Οι απεργοί επιτέθηκαν στην Αμερικαν Κόμπανυ και τραυματίστηκαν έξι εργάτες. Περίπου 1.500 απεργοί συγκρότησαν αυθόρμητη διαδήλωση και επιτέθηκαν στο Διοικητήριο. Την επόμενη ημέρα ακολούθησαν νέες συγκρούσεις και δύο συλλήψεις. Συνολικά οι συλλήψεις ήταν 13. Στις 30 Μαρτίου, σημειώθηκαν νέες συγκρούσεις, μπροστά στα γραφεία της Φεντερασιόν, οι οποίες μεταφέρθηκαν μέσα σε αυτά και τραυματίστηκαν 5 απεργοί. Η «Αβάντι» κυκλοφόρησε ειδική έκδοση. Το ίδιο βράδυ έγιναν και άλλες συγκρούσεις καπνεργατριών με την αστυνομία. Η συμπάρασταση του λαού προς τους απεργούς ήταν μεγάλη. Έγιναν διάφοροι έρανοι ενίσχυσης των απεργών. Ακολούθησαν και νέες συλλήψεις, ενώ μερίδα του τύπου, ειδικά η εφημερίδα «Νέα Αλήθεια», καταφέρθηκε υβριστικά εναντίον των απεργών. Η απεργία όμως επεκτάθηκε και σε άλλες πόλεις, όπως στη Δράμα - όπου απήργησαν 4.000 καπνεργάτες - στο Βόλο, στην Καρδίτσα και στα Φάρσαλα. Στις 10 Απριλίου 1914, η απεργία έληξε με μερικά από τα αιτήματα των απεργών να έχουν ικανοποιηθεί. Στην Καβάλα η απεργία έληξε στις 15 Απριλίου.

Στις 20 Απριλίου 1914, γιορτάστηκε η Εργατική Πρωτομαγιά με απεργίες και διαδηλώσεις. Η αστυνομία κατέσχεσε προκηρύξεις στη Θεσσαλονίκη και στην Καβάλα και προχώρησε σε συλλήψεις και απαγόρευσε κάθε συγκέντρωση. Η Φεντερασιόν έκανε εκδήλωση στα γραφεία της όπου συμμετείχαν περίπου 8.000 άτομα. Το κύμα διώξεων όμως συνεχίστηκε και στις 8 Ιουνίου 1914, ο Μπεναρόγια και ο Γιονά συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν στη

Νάξο για δυόμισι χρόνια. Έγιναν οι πρώτοι εκτοπισμένοι για πολιτικούς λόγους. Διάφορες σοσιαλιστικές κινήσεις και έντυπα της Ελλάδας και του εξωτερικού τους συμπαραστάθηκαν.

Στις 22 Μαΐου 1915, ξέσπασε απεργία στα τραμ και έγιναν συμπλοκές με την αστυνομία, με αρκετούς τραυματίες. Τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου μια απεργία των αρτεργατών αντιμετωπίστηκε με πολιτική επιστράτευση, αλλά 250 αρτεργάτες αφήφισαν το μέτρο και συνέχισαν να απεργούν, ώσπου ικανοποιήθηκαν τα αιτήματά τους. Τον Αύγουστο έγιναν νέες άγριες απεργίες των καπνεργατών του εργοστασίου «Νέστος» και ενός άλλου καπνεργοστασίου.

Στις 15 Οκτωβρίου 1915, δικάστηκε η εφημερίδα «Αβάντι» για αντιπολεμική αρθρογραφία. Αλλά τον χρόνο αυτό, καθώς η Φεντερασιόν είχε παρασυρθεί αρκετά σε ρεφορμιστικές διαδικασίες, πήρε μέρος στις εκλογές, με υποψήφιους τους Σίδηρη, Κουριέλ και Δημητράτο, ενώ το 1917 πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης και το Νοέμβριο του 1918 στην ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας (μετέπειτα ΚΚΕ). Ο Αβραάμ Μπεναρόγια, στο βιβλίο του «Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου», παραδέχεται μιν, ότι αρκετά μέλη της Φεντερασιόν - περισσότεροι Εβραίοι, μερικοί Βούλγαροι και ελάχιστοι Έλληνες (αν και δεν τους κατονομάζει) - ήσαν αναρχικοί, οι οποίοι μετά ην εκτέλεση του Φραντσίσκο Φερρέρ πρότειναν - και έγινε δεκτό - η βιβλιοθήκη της οργάνωσης να πάρει το όνομά του, καταφέρεται δε εναντίον των αναρχοσυνδικαλιστών, ότι με τις ενέργειές τους τορπίλισαν την ενότητα της εργατικής τάξης (!) - έχοντας δε ως στόχους τους Σπέρα, Κουχτσόγλους, Φανουράκη κ.α. Καταφέρεται επίσης εναντίων των αναρχικών επειδή υιοθετούσαν αντικλογικές απόψεις και αυτός εξυμνούσε τον κοινοβουλευτικό δρόμο πάλης.

Αναρχοσυνδικαλιστικές ιδέες και δράση στην Κωνσταντινούπολη

Στις 25 Ιουλίου 1910, κυκλοφόρησε στην Κωνσταντινούπολη, μια επαναστατική εργατική δεκαπενθήμερη εφημερίδα, ο «Εργάτης», με πρωτοσέλιδο σύνθημα «Εργάτες της Τουρκίας ενωθείτε!». Στην εκδοτική ομάδα, η οποία συγκροτήθηκε τον προηγούμενο χρόνο (1909) από τους Στέφανο Παπαδόπουλο, Ζαχαρία Βεζεστένη, Νίκο Γιαννιό και Β. Κουντούρη, συμμετείχαν κυρίως Έλληνες (τα δύο τρίτα των συμμετεχόντων), αλλά δεν αποκλείονταν Τούρκοι, Αρμένιοι και άλλοι. Από τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου, η εφημερίδα έγινε το εκφραστικό όργανο του Σοσιαλιστικού Κέντρου Τουρκίας, στο οποίο συμμετείχε ένα συνδικάτο τυπογράφων με «ηγέτη» τον Ζ. Βεζεστένη καθώς και μια ομάδα εκπαιδευτικών η οποία απαρτίζεται από τους Χ. Θεοδωρίδη, Σ. Γιαννακάκη, Ιορδανίδη, Ιωσήφ Ραφτόπουλο,

Αφροδίτη Ικεντζόγλου και Υπατία Αδαμαντίδου.

Όμως τον Δεκέμβριο του 1910, η νεοτουρκική εξουσία με αφορμή ένα επικριτικό άρθρο του Ν. Γιαννιού προς την τότε τουρκική κυβέρνηση στον «Εργάτη», έκλεισε και το Κέντρο και την εφημερίδα και συνελήφθησαν τα μέλη της εκδοτικής ομάδας, από τα οποία ο Β. Κουντούρης φυλακίστηκε, ο δε Γιαννιός απελάθηκε στην Ελλάδα (κατά άλλους δραπέτευσε μετά την άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος του).

Ο Ζαχαρίας Βεζεστένης, παρά τις συνεχείς διώξεις, συνέχισε τις δραστηριότητές του, μετονόμασε το Σοσιαλιστικό Κέντρο Τουρκίας σε Ομάδα Κοινωνικών Μελετών, αλλά λίγο αργότερα έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στη συγκρότηση της Διεθνούς Πανεργατικής Ένωσης, η οποία είχε μέλη κυρίως Έλληνες και μερικούς Εβραίους.

Ήταν μια καθαρά συνδικαλιστική οργάνωση της οποίας η πλειοψηφία των μελών ήταν προσκείμενη στον αναρχοσυνδικαλισμό. Μάλιστα, η οργάνωση βρισκόταν από την αρχή της συγκρότησής της σε άμεση επαφή με τους Βιομηχανικούς Εργάτες του Κόσμου (IWW) των ΗΠΑ, από όπου προμηθευόταν έντυπο υλικό και πληροφορίες που μεταφράζονταν και δημοσιεύονταν στην εφημερίδα της οργάνωσης «Ελεύθερος Άνθρωπος», κυρίως με την ευθύνη του Ζ. Βεζεστένη. Επίσης, ο Ζ. Βεζεστένης είχε επαφές και έστελνε ανταποκρίσεις σε γαλλικές αναρχικές και εργατικές εφημερίδες όπως το «Le Temps Nouveaux» («Οι Νέοι Καιροί») και «Bataille Syndicaliste» («Συνδικαλιστική Μάχη»). Ο ίδιος έγραψε και την μπροσούρα «I.W.W. Πανεργατική. Ο σκοπός, η οργάνωση και το πρόγραμμά της», που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1920.

Όπως εξιστορεί ο Κώστας Σκλάβος (στο βιβλίο του Νάσου Μπράτσου «Εργατικές Ιστορίες»), η Πανεργατική ήταν μια αναρχοσυνδικαλιστική οργάνωση υψηλού επιπέδου, με εσωτερική λειτουργία, συσκέψεις, συζητήσεις μελών κ.λπ. Ο ίδιος ήταν μέλος της κατά το 1920, αλλά είναι άγνωστο πότε, πώς και γιατί διαλύθηκε η οργάνωση αυτή. Κατά πληροφορίες, από την οργάνωση αυτή πέρασαν φυσιογνωμίες του κατοπινού ελληνικού αριστερού κινήματος, όπως ο Σεραφείμ Μάξιμος και άλλοι. Τέλος, με την οργάνωση φέρεται να συνεργάστηκε και ο Έλληνας αναρχικός του Καΐρου Σταύρος Κουχτσόγλου. Οι αναρχικές ιδέες διαδόθηκαν, επίσης, ανάμεσα στους αρμενικούς κύκλους της Κωνσταντινούπολης. Η αρμενική κοινότητα αριθμούσε τότε περίπου 100.000 άτομα, ενώ στη Θεσσαλονίκη οι Αρμένιοι ήσαν μόνο λίγες εκατοντάδες. Αναρχικοί στην πλειοψηφία τους αποτελούσαν την αριστερή πτέρυγα του Σοσιαλδημοκρατικού Αρμενικού Κόμματος «Χιντσάκ», που είχε ιδρυθεί το 1885 στη Γενεύη και εξέδιδε εφημερίδα με το ίδιο όνομα και η οποία το διάστημα 1893-1894 εκδιδόταν στην Αθήνα.

Έλληνες επαναστάτες και αναρχικοί στη Ρωσία

Ο πρώτος που πρέπει να μνημονευθεί είναι ο Περικλής Αργυρόπουλος. Καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια Φαναριωτών και γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1839. Ο πατέρας του ήταν ο πρώτος διερμηνέας και σύμβουλος της εκεί ελληνικής πρεσβείας. Σπούδασε Φιλολογία και Ιατρική στη Μόσχα, το πανεπιστήμιο της οποίας ήταν τότε

πραγματικό φυτώριο επαναστατών. Την εποχή αυτή επικρατούσαν εκεί οι ιδέες των Μ.Μπλανκί και Μ.Μπακούνιν και ο Περικλής Αργυρόπουλος επηρεάστηκε από αυτές, υιοθετώντας, ταυτόχρονα, απόψεις για μια βίαιη κοινωνική επανάσταση και την ένοπλη πάλη.

Από το 1858 μέχρι το 1861 ήταν η ψυχή ενός εργατικού σχολείου που ελεγχόταν από τους Ναρόντνικους. Το 1861 συμμετείχε στη συγκρότηση της ομάδας «Νέα Ρωσία» (κατά άλλους ως «Κύκλος Αργυρόπουλου»), η οποία ήταν η πιο ριζοσπαστική ομάδα του κινήματος των ναρόντνικων. Μέλη της ομάδας ήταν Ρώσοι Δεκεμβριστές (Ν. Ραγιέφσκι), αλλά και Πολωνοί επαναστάτες (Ιβάν Πονιατόφσκι) καθώς και Ιταλοί πρόσφυγες (Α. Κονφίνο). Η ομάδα αυτή προχώρησε στην παράνομη έκδοση και διανομή έργων των Χέρτσεν, Τσεβτσένκο, Μπύχνερ και Φόουερμπαχ, ενώ πρωτοστάτησε στην εξέγερση των φοιτητών της Μόσχας. Ο Π. Αργυρόπουλος πήρε, επίσης, ενεργό μέρος στη συνωμοσία του Καζάν, όπου και συνελήφθη. Παρά τα βασανιστήρια, δεν κατέδωσε τους συντρόφους του και πέθανε σε ηλικία μόλις 23 χρόνων, το 1862, στη φυλακή. Διάφοροι καταβάλουν προσπάθειες να κατατάξουν τον Περικλή Αργυρόπουλο στους προδρόμους του κατοπινού μπολσεβικισμού.

Ο Π. Αργυρόπουλος ήταν υπέρ της άμεσης κατάργησης του κράτους και της βίαιης κοινωνικής επανάστασης. Η μορφή του έμεινε τόσο φωτεινή αρκετά μετά την επανάσταση του 1905. Οι σύντροφοί του ναρόντνικοι, επί αρκετά χρόνια αργότερα είχαν την πεποίθηση και διακήρυσσαν, ότι ο Π. Αργυρόπουλος δολοφονήθηκε στα κελιά της τσαρικής αστυνομίας.

Εκτός από τον Περικλή Αργυρόπουλο, στη Ρωσία έχουμε και μερικούς άλλους επαναστάτες ελληνικής καταγωγής, οι οποίοι φαίνεται ότι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις κοινωνικές και ιδεολογικές διεργασίες του τόπου ή του χώρου σπουδών και εργασίας.

Ένας από αυτούς φέρεται ότι ήταν ο Ζωρζής Κ. Ράλλης (εάν τα γραφόμενα της ιστορικού Ολυμπίας Σελέκου είναι σωτά που ναιρούνται και δεν επιβεβαιώνονται όμως από διεθνώς γνωστού αναρχικούς ιστορικούς) ο οποίος ίσως καταγόταν από οικογένεια ναυτιλιακών ασφαλιτών και τραπεζιτών της Χίου. Σύμφωνα με την Ο. Σελέκου, γεννήθηκε στο Ροστόβ και σπούδασε στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας. Το 1869 θα εγκατασταθεί στη Γενεύη, όπου ήδη βρίσκεται μια μεγάλη ομάδα Ρώσων επαναστατών διαφόρων τάσεων. Εκεί θα γνωριστεί με τον Μιχαήλ Μπακούνιν και θα γίνουν στενοί φίλοι και συνεργάτες. Ο Μπακούνιν, αναγνωρίζοντας τη θεωρητική κατάρτισή του συνεργάζεται στενά μαζί του για την αντίκρουση των απόψεων του Σεργκέϊ Νετσάγιεφ (ο οποίος την ίδια εποχή βρισκόταν, επίσης, στη Γενεύη) για την επαναστατική δράση και τις μεθόδους κοινωνικής οργάνωσης στην «Κατήχηση του Επαναστάτη». Ο Ζ. Ράλλης γίνεται μέλος της Διεθνούς και το 1870, με την έναρξη του γαλλο-γερμανικού πολέμου, είναι ο συντονιστής του γαλλικού και γερμανικού τμήματος της οργάνωσης. Όταν πέθανε ο Μπακούνιν το 1876, είναι ένας από τους διεθνιστές εκείνους που απευθύνει τον τελευταίο χαιρετισμό στην κηδεία του, στη γαλλική και ρωσική γλώσσα. Μετέπειτα, το 1878, έγινε εκδότης της «Εφημερίδας των Ρώσων Εργατών» που κυκλοφορούσε στη Γενεύη, τη Μασσαλία και το Λονδίνο, ενώ είναι ο συγγραφέας αξιόλογου θεωρητικού και προπαγανδιστικού υλικού. Αλλού αναφέρεται ως Ζ.Κ. Ralli-Arbure, ρουμανοεβραϊκής καταγωγής. Παρατίθεται εδώ κείμενο για τη ζωή και δράση του:

«Η αινιγματική φυσιογνωμία του Zemfir Konstantinovich Arbure Z.K.Ralli

Ο Zemfir Konstantinovich Arbure γεννήθηκε στις 14 Νοέμβρη 1848 από πλούσια οικογένεια. Το πλήρες όνομά του ήταν Zemfir Konstantinovich Arbure (το όνομα Arbore – εβραϊκής προέλευσης - προέρχεται από τη μητέρα του). Σε μερικές πηγές εμφανίζεται και ως Arbore. Έγινε όμως γνωστός και με το ψευδώνυμο Ralli.

Σύμφωνα με τον ιστορικό του αναρχικού Paul Avrich (στο «The Russian Anarchists»), ο Arbure φέρεται ως ρουμανικής καταγωγής. Αυτό επιβεβαιώνεται και από άλλες ιστορικές πηγές, όπου όμως αναφέρεται ως Z.K.Ralli, ναρόντικος και εκδότης επαναστατικών εφημερίδων.

Σε ηλικία 17 χρόνων πηγαίνει για σπουδές στη Μόσχα, όπου μετά από λίγο συλλαμβάνεται με άλλους φοιτητές, σε μια μεγάλη κατασταλτική επιχείρηση που ακολούθησε μια αποτυχημένη απόπειρα κατά του τότε τσάρου, αν και τότε δεν ήταν ακόμα πολιτικά δραστηριοποιημένος. Δραστηριοποιήθηκε, όμως, στη φυλακή, όπως έγραψε πολύ αργότερα στα απομνημονεύματά του. Έτσι, μπήκε στις τάξεις των ναρόντικων οι οποίοι καθοδηγούσαν τότε μια ένοπλη εξέγερση ενάντια στο τσαρικό καθεστώς κάτι που κόστισε αρκετές ανθρώπινες ζωές.

Σύμφωνα με γαλλικές πηγές, αρχικά ήταν στενός συνεργάτης του Νετσάγιεφ. Αμέσως μετά συνεργάστηκε με Alexander Herzen. Επειδή όμως οι ρωσικές Αρχές βρίσκονταν στο κατόπι του και υπήρχε κίνδυνος να συλληφθεί, εγκαταστάθηκε στη Ζυρίχη το 1870 και αμέσως μετά στη Γενεύη όπου έγινε μέλος της Διεθνούς Συμμαχίας Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας και στενός συνεργάτης του Μιχαήλ Μπακούνιν, ο οποίος ζούσε στο Λοκάρνο από το 1870.

Μόλις έφτασε ο Μπακούνιν στην Ελβετία συγκροτήθηκε μια ρωσική αναρχική ομάδα της επιρροής του με κυριότερους συντελεστές και συμμετέχοντες τους Michael Sajine (Armand Ross), Holstein, Oelsnitz (οι οποίοι είχαν εκδιωχθεί από το πανεπιστήμιο Αγίας Πετρούπολης και είχαν καταφέρει να διαφύγουν από τη Ρωσία) και τον Arbure.

Συνεργάστηκε, επίσης, στενά με τους Ελυζέ Ρεκλύ και Πέτρο Κροπότκιν, στη Γενεύη, όπου ως Ralli ίδρυσε και διηύθυνε έναν εκδοτικό οίκο που κυκλοφορούσε και διένειμε αναρχική και σοσιαλεπαναστατική βιβλιογραφία.

Στις 15 Σεπτέμβρη 1872, ο Arbure συμμετείχε μαζί με τον Μ. Μπακούνιν, τον Τζέιμς Γκιγιώμ και άλλους, στο Συνέδριο της Ομοσπονδίας του Ζυρά (Fédération Jurassienne) στο Saint-Imier, με το ψευδώνυμο Rouleff, εκπροσωπώντας μαζί με τον Waldemar Holstein το σλαβόφωνο τμήμα της Ζυρίχης. Στο Συνέδριο αυτό καταγγέλθηκε η εκδίωξη από την Α' Διεθνή των Μ. Μπακούνιν, Τζέιμς Γκιγιώμ και Schweitzguebel από τους μαρξιστές, τον πρώτο με την κατηγορία της απάτης και τους άλλους δύο με την αιτιολογία ότι ήταν μέλη της μυστικής Συμμαχίας του Μπακούνιν. Έτσι δημιουργήθηκε μια Αναρχική Διεθνής, στην οποία όμως ο Μπακούνιν φαίνεται ότι είχε ελάχιστη ανάμειξη γιατί προσπαθούσε να αποκαταστήσει το όνομά του μετά τις σοβαρές κατηγορίες των μαρξιστών στο Συνέδριο της Χάγης και τις προβοκάτσιες του ίδιου του Μαρξ εναντίον του.

Έτσι, στις 4 Οκτώβρη 1872, οι νεαροί Ρώσοι σύντροφοί του έστειλαν μια μικρή επιστολή στην εφημερίδα «Liberte» των Βρυξελλών που είχε δημοσιεύσει τις αποφάσεις του Συνεδρίου της Χάγης καθώς και στο όργανο της Fédération Jurassienne. Η επιστολή αυτή έχει ως εξής:

«4 Οκτώβρη 1872

Γενεύη και Ζυρίχη

Τόλμησαν να κατηγορήσουν το φίλο μας Μιχαήλ Μπακούνιν για απάτη και εκβιασμό. Δεν θεωρούμε απαραίτητο ή κατάλληλο να συζητήσουμε τα υποτιθέμενα γεγονότα στα οποία στηρίχθηκαν αυτές οι παράξενες κατηγορίες ενάντια στο φίλο και συμπατριώτη μας. Τα

γεγονότα είναι πολύ καλά γνωστά στις λεπτομέρειές τους και είναι καθήκον μας να αποκαταστήσουμε την αλήθεια όσο το δυνατόν πιο γρήγορα. Τώρα εμποδιζόμαστε σ' αυτό από την ατυχή κατάσταση ενός άλλου συμπατριώτη μας (Νετσάγιεφ) ο οποίος δεν είναι φίλος μας, αλλά το κατηγορητήριο εναντίον του από τη Ρωσική Κυβέρνηση τον καθιστά ιερό πρόσωπο για μας. Ο κύριος Μαρξ, την εξυπνάδα του οποίου, όπως και άλλοι, δεν αμφισβητούμε, έχει τουλάχιστον αυτή τη στιγμή πάρει μια πολύ άσχημη απόφαση. Οι δίκαιες καρδιές σε όλες τις χώρες αναμφίβολα θα δονηθούν από αγανάκτηση και αηδία για μια τόσο ντροπιαστική συνωμοσία και τόσο κατάφωρη παραβίαση των πλέον θεμελιωδών αρχών δικαιοσύνης. Όσον αφορά τη Ρωσία, μπορούμε να διαβεβαιώσουμε τον κύριο Μαρξ ότι όλες του οι μανούβρες αναπόφευκτα θα πέσουν στο κενό. Ο Μπακούνιν χαιρεί τόσο μεγάλης υπόληψης και είναι γνωστότατος εκεί ώστε οι συκοφαντίες δεν τον αγγίζουν.

Υπογράφεται από τους:

Nicholas Ogarev, Bartholomy Zaitsev, Vladimir Ozerov, Armand Ross, Vladimir Holstein, Zemphiri Ralli, Alexander Oelsnitz, Valerian Smirnov».

(Η επιστολή παρατίθεται στη σελίδα 241 του βιβλίου του Anthony Masters «Bakunin – The Father of Anarchism» και παρατίθεται εδώ για πρώτη φορά μεταφρασμένη στα ελληνικά). Ο Anthony Masters στο βιβλίο του «Bakunin – The Father of Anarchism» (σελ. 242) γράφει, επίσης, ότι τον Νοέμβριο του 1872 ο Μπακούνιν άρχισε ένα είδος συνεργασίας με τον τότε Ρώσο φιλελεύθερο Pert Lavron, ο οποίος ήταν και αυτός εξόριστος στην Ελβετία. Αυτός σκόπευε να εκδώσει ένα επαναστατικό περιοδικό στα πρότυπα του «KoloKol» («Καμπάνα») περιοδικού του παλαιού φίλου του Μπακούνιν, Αλεξάντερ Χέρτσεν, αλλά η συνεργασία αυτή δεν είχε κανένα αποτέλεσμα.

Στο μεταξύ, όμως, ομάδες εμπνεόμενες και από τους δύο άντρες εμφανίστηκαν την ίδια εποχή στη Ζυρίχη που αντιτίθονταν η μία στην άλλη. Ο ίδιος ο Μπακούνιν αρχικά παρακολουθούσε τις εξελίξεις από το Λοκάρνο, αλλά κάποια στιγμή άρχισε να αντιπαρατίθεται στους ακολουθητές του Lavron μέσω επιστολών. Την ίδια στιγμή, ένας νεαρός μέλος της μπακουνικής ομάδας επιτέθηκε βίαια σε κάποιον γραμματέα του Lavron και η ένταση μεταξύ των δύο πλευρών οξύνθηκε αρκετά. Τότε ο Μπακούνιν κάλεσε σε συνάντηση τον Lavron όπου εν μέσω αντεγκλήσεων και από τις δύο πλευρές επιτεύχθηκε μια «ανακωχή».

Αυτό όμως είχε ως αποτέλεσμα την έναρξη έντονης διαμάχης μεταξύ του Armand Ross και του Arbure (Ralli), η οποία έθεσε σε κίνδυνο την ενότητα της μπακουνικής ομάδας. Τον Μάρτη του 1873 ο Μπακούνιν προσπάθησε να επουλώσει το ρήγμα αναδιοργανώνοντας την ομάδα ως Ρωσικό Τμήμα της Διεθνούς Αδελφότητας. Δεν μπόρεσε, όμως, να επανακτήσει την εμπιστοσύνη του Arbure (Ralli) προς το πρόσωπό του. Τον Αύγουστο του 1873, οι Arbure (Ralli) και Alexander Oelsnitz έθεσαν ευθέως το δίλημμα στον Μπακούνιν «ή με εμάς ή με τον Armand Ross». Όταν ο Μπακούνιν αρνήθηκε να αποκηρύξει τον Ross, ο Ralli, τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου μαζί με τους Holstein, Oelsnitz και άλλους δημιούργησαν στη Γενεύη μια νέα ομάδα με το όνομα Επαναστατική Κομμούνα των Ρώσων Αναρχικών, η οποία, όμως, όπως και η «Αδελφότητα της Ζυρίχης» (όπως αναφέρει ο Paul Avrich στη σελίδα 37 του βιβλίου του «The Russian Anarchists», παραθέτοντας για να επιβεβαιώσει την πληροφορία αυτή τα L.M.Meijer, Knowledge and Revolution: the Russian Colony in Zuerich (1870-1873), Assen 1955, M.P.Sazhin, «Russkie v Tsiurikhe (1870-1873)», Katorga I Ssylka, 1932, No10 (95) sel. 25-78 και A.A.Karelin, «Russkie bakunisty za granitsej», στο Mikhailu Bakuninu σελ. 181-187) εξακολούθησε να διαδίδει τις ιδέες του Μπακούνιν ανάμεσα στους Ρώσους εξόριστους.

(Δεν αναφέρουν, πάντως, οι Anrich και Masters ότι ο Arbure βοήθησε αρκετά τον Μπακούιν στη σύνταξη της περιβόητης επιστολής του κατά του τυχοδιώκτη Νετσάγιεφ, όπως ισχυρίζονται άλλες πλευρές).

Στο διάστημα 1875-1878, ο Arbure εξέδωσε στη Γενεύη την επαναστατική εφημερίδα «Rabotnik», με την οποία μάλλον συνεργάστηκε και ο Πέτρος Κροπότκιν (για παράδειγμα τον Φλεβάρη του 1877 δημοσιεύτηκε κείμενο του Κροπότκιν που καλούσε σε αλληλεγγύη στην γερμανική εφημερίδα «Vorwärts»).

Εκτός από αυτό, ο Arbure έγραψε ένα βιβλίο για την Παρισινή Κομμούνα και την ίδια εποχή συμμετείχε ενεργά στην οργάνωση του κοινωνικού κινήματος. Ήταν μέλος της Α' Διεθνούς, υποστηρικτής του αναρχικού κινήματος και μέλος επίσης της Ομοσπονδίας του Ζυρά. Μαζί με τον Ιταλό αναρχικό Ερρίκο Μαλατέστα, μετέφρασαν μια επιστολή του Μπακούιν στα ισπανικά και προσπάθησαν να πάρουν μέρος στην τότε ισπανική επανάσταση. Ωστόσο, αυτό δεν έγινε, μιας και την ίδια εποχή οι σχέσεις του με τον Μπακούιν είχαν χαλάσει (όπως είδαμε πριν). Από την άλλη πλευρά, ο ίδιος παρέμεινε σε επαφή με τον Ρεκλύ σε όλη του τη ζωή. Λίγο πριν το θάνατό του, το 1905, ο Ρεκλύ, τον επισκέφθηκε στο Βουκουρέστι, όπου ο Arbure είχε εγκατασταθεί προσωρινά.

Το 1878 εξέδωσε την επιθεώρηση «Obshchina» και εισήλθε στην τσαρική Ρωσία.

Όμως, το 1879, συνελήφθη και απελάθηκε στη Ρουμανία, αλλά από το 1890 πέρασε εκ νέου στη Ρωσία και αναμίχθηκε στις ένοπλες ομάδες των ναρόντικων και καταδιώχθηκε από τη ρωσική αστυνομία. Το 1901 ήταν από τους ιδρυτές του Επαναστατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος Ρωσίας (PSR - Partija Socialistov-Revoljucionerov).

Το κόμμα αυτό εμφανίστηκε αρχικά το 1901 ως το αποτέλεσμα της ενοποίησης διαφόρων ομάδων ναρόντικων και νεο-λαϊκιστικών (populist) απόψεων που είχαν σχηματιστεί στη Ρωσία και το εξωτερικό κατά τη δεκαετία του 1890. Το κόμμα είχε τμήματα και σε διάφορες χώρες. Έτσι, το 1902 ιδρύθηκε στο Παρίσι η Αγροτική Σοσιαλιστική Λίγκα ως τμήμα του PSR.

Αρχικά, ήταν ένα μικρό κόμμα με αρκετές τάσεις. Αλλά μετά τα γεγονότα της «Ματωμένης Κυριακής» που οδήγησαν στην Επανάσταση του 1905, μετατράπηκε σε μαζικό κίνημα που έγινε γνωστό από τις μεθόδους πολιτικής τρομοκρατίας που ακολούθησε. Το 1905 στάθηκε δυνατό να συγκαλέσει το Α' Συνέδριό του στην Imatra της Φιλανδίας, το οποίο θεωρείται επίσημα ως το ιδρυτικό συνέδριο.

Το κόμμα είχε ως ανώτερο όργανό του το Συνέδριο, αλλά ανάμεσα στα συνέδρια το ρόλο αυτό τον είχε το Κομματικό Συμβούλιο. Επίσης, συγκρότησε ένοπλη πτέρυγα με την ονομασία «Οργάνωση Μάχης» η οποία λειτουργούσε ημιαυτόνομα και ήταν αυτή η πτέρυγα που επιδόθηκε σε πράξεις πολιτικής τρομοκρατίας με στόχο εκπροσώπους του κράτους και της εξουσίας. Στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στο εσωτερικό του διαμορφώθηκαν δύο τάσεις οι «υπέρ της άμυνας» (defensists) και οι «διεθμιστές». Οι πρώτοι υποστήριζαν την προσωρινή κυβέρνηση και την κυβέρνηση συνεργασίας του 1917. Τον Μάρτη του 1917 μέλη του PSR συμμετείχαν στη προσωρινή κυβέρνηση. Τον Νοέμβρη του 1917 το κόμμα έλαβε 16 εκατομμύρια ψήφους στις εκλογές για την Συντακτική Συνέλευση. Τον Σεπτέμβρη του 1918 οργάνωσε συνέδριο σοσιαλιστών και μη αντιτιθέμενων στην μπολσεβίκικη εξουσία στην Ufa των Ουραλίων. Από εκεί και πέρα το κόμμα συμμετείχε σε ανεπιτυχείς απόπειρες ανατροπής των μπολσεβίκων κάτι που στο διάστημα 1919-1922 (όταν έγινε στη Μόσχα μαζική δίκη στελεχών του) οδήγησε σε άγρια καταστολή εναντίον του, θέτοντας τέλος στην επιρροή του. Από τότε το κόμμα επέζησε κυρίως στην εξορία μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το κόμμα εξέδωσε διάφορα έντυπα όπως την «*Revoljucioņnaja Rossija*» («Επαναστατική Ρωσία» - που κυκλοφόρησε στο διάστημα 1902-1905 στο εξωτερικό και ξανά το διάστημα 1920-1931 στην Πράγα), το «*Zņamja Truda*» (που κυκλοφόρησε το διάστημα 1907-1914 στο Παρίσι) και το «*Delo Naroda*» (το διάστημα 1917-1919).

Πάντως, την ίδρυση του κόμματος δεν την πρόλαβε ο μεγαλύτερος ήρωάς του, ο Petr L. Lavron (1823-1900), που θεωρείται ο «πατέρας» του ναρόντικου κινήματος, και το τεράστιο αρχείο του αποτέλεσε μετά το θάνατό του αρχείο του κόμματος, που στεγάστηκε διαδοχικά σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις πριν καταλήξει στο Διεθνές Ινστιτούτο Κοινωνικής Ιστορίας στο Άμστερνταμ, και εκεί περιλαμβάνεται και αλληλογραφία του Petr L. Lavron με τον Μ. Μπακούνιν και άλλους αναρχικούς της εποχής.

Όταν επέστρεψε στη Ρουμανία, ο Arbure εγκαταστάθηκε στην περιοχή της Βεσσαραβίας όπου συνέχισε να δραστηριοποιείται στο σοσιαλεπαναστατικό κίνημα. Ανάμεσα στα άλλα, προσπάθησε να στείλει στα ρωσικά σύνορα 100 όπλα κρυμμένα μέσα σε βιβλία για να υποστηρίξει την εκεί ένοπλη αντίσταση. Την ίδια στιγμή, μια από τις κύριες ασχολίες του ήταν ο αγώνας ενάντια στον αντισημιτισμό και τον εθνικισμό που ήταν σε άνοδο εκείνη την εποχή στο σοσιαλεπαναστατικό κόμμα ακόμα και στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος της Ρουμανίας.

Την εποχή αυτή το κύριο ζήτημα ήταν η Βεσσαραβία, μια διαφιλονικούμενη περιοχή ανάμεσα στη Ρουμανία και τη Ρωσία. Ήταν μέρος της Μολδαβίας (και άρα της Ρουμανίας) μέχρι το 1812. Το 1817 καταλήφθηκε από τους Ρώσους, αλλά μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση επέστρεψε στη Ρουμανία. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν το τότε ρουμανικό καθεστώς ήταν με την πλευρά των ναζιστών, η Βεσσαραβία αποτέλεσε μέρος της Σοβιετικής Ένωσης. Σήμερα η Βεσσαραβία είναι διαμοιρασμένη μεταξύ της Δημοκρατίας της Μολδαβίας και ενός μέρους της που ανήκει στην Ουκρανία.

Ως αντίδραση στο ρώσικο εθνικισμό και τις βλέψεις προσάρτησης της Βεσσαραβίας από τη Ρουμανία, ο Arbure προώθησε τη ιδέα της ανεξαρτησίας της Βεσσαραβίας. Για το λόγο αυτό ταξίδεψε ως το Βουκουρέστι και έδωσε μια ομιλία στην Εργατική Λέσχη τον Σεπτέμβρη του 1914, ενώ δημοσίευσε μεγάλο αριθμό άρθρων σε διάφορες σοσιαλιστικές και αναρχικές εφημερίδες. Επιπλέον, μελέτησε συστηματικά και σε βάθος την γεωγραφία της περιοχής, ένα πάθος που μοιραζόταν με τον Ρεκλύ. Μια σχετική του εργασία, ένα γεωγραφικό λεξικό της Βεσσαραβίας κυκλοφόρησε το 1904.

Ο Arbure είχε ένα γιό τον Dumitru, και τρεις κόρες, τις Ecaterina, Nina και Lolica (που οέθανε νέα). Η Ecaterina γεννήθηκε το 1873 και εξελίχθηκε αρχικά σε σημαντική φυσιογνωμία του σοσιαλιστικού κινήματος και αργότερα του παράνομου Ρουμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος καθώς και σε στέλεχος της Γ' Διεθνούς (Κομιντέρν) στη Μόσχα. Εκτελέστηκε στο Tiraspol το 1937 μετά από διαταγές του Στάλιν. Η Nina έγινε γνωστή ζωγράφος.

Το 1920 ο Arbure έγινε μέλος της Ρουμανικής Γερουσίας ως γερουσιαστής Βεσσαραβίας και ο λόγος γι' αυτό παραμένει ακόμα ανεξιχνίαστος. Κατά παράδοξο (και εξοργιστικό) τρόπο, μερικοί Ρουμάνοι διανοούμενοι (όπως ο Nicolae Iorga) χρεώνουν στον Arbure το ότι είναι από τους πρωτεργάτες του κινήματος ενοποίησης της Βεσσαραβίας με τη Ρουμανία και έτσι σήμερα θεωρείται από τους πρωτεργάτες του ρουμανικού εθνικισμού, κάτι που πιστεύουν αρκετοί ναζιστές και ακροδεξιοί, αποδίδοντας σε αυτόν ένα κείμενο-έπαινο προς τον τότε βασιλιά της Ρουμανίας.

Ο Arbure πέρασε τα τελευταία του χρόνια στο Βουκουρέστι, όπου εργάστηκε ως διευθυντής της Στατιστικής Υπηρεσίας και έγραφε σε αρκετές εφημερίδες, συμπεριλαμβανομένης σε μια για παιδιά και εφήβους. Επίσης, από το 1930 δίδαξε Γεωγραφία, Τοπογραφία και

Ρωσική Γλώσσα.

Ο Arbure διατήρησε τις πολιτικές του απόψεις μέχρι την ηλικία των 84 χρόνων και συνέχιζε να δημοσιεύει άρθρα για το ζήτημα της Βεσσαραβίας μέχρι και το 1932 στο περιοδικό «Viata Basarabiei» («Η Ζωή της Βεσσαραβίας»). Το 1931, με παρέμβαση της κόρης του Ecaterina, δημοσίευσε στην τότε ΕΣΣΔ με το όνομα Z.K.Ralli κείμενα για τις σχέσεις και τη συνεργασία μεταξύ Μπακούινιν και Νετσάγιεφ.

Πέθανε στις 2 Απριλίου 1933 στο Βουκουρέστι.

Αποσπάσματα των απομνημονευμάτων του κυκλοφόρησαν στη ρουμανική γλώσσα καθώς και μια αγγλική μετάφραση το 1937 από την Oriol Press, στην οποία περιλαμβάνεται και μια εργασία αφιερωμένη στον Ρεκλύ.

Οι αναμνήσεις του με τίτλο «Temnita si exil» («Φυλάκιση και Εξορία») σταματούν το 1881 (χρόνο που απέκτησε τη ρουμανική υπηκοότητα) και λαμβάνονται υπόψη από τον ιστορικό του παγκόσμιου αναρχικού κινήματος Max Nettlau στην εργασία του «The History of Anarchism», ενώ ο ίδιος αναφέρεται σε ένα άλλο βιβλίο του Arbure με τίτλο «In exil. Amintirile mele» («Στην Εξορία. Οι αναμνήσεις μου»). Ο Nettlau ασκεί κριτική και στα δύο αυτά έργα, ισχυριζόμενος ότι περιέχουν αρκετές ανακρίβειες, αλλά δεν λέει ποιες είναι αυτές οι ανακρίβειες. Το δεύτερο αυτό βιβλίο του Arbure περιγράφει τη ζωή και δράση του μέχρι το 1896 κι έτσι οι άλλες σημαντικές του δραστηριότητες, τα κοινωνικά γεγονότα και η ανάδυση και ανάπτυξη του αναρχοσυνδικαλιστικού κινήματος στη Ρουμανία δεν καταγράφονται εκεί. Ωστόσο, παραμένουν ακόμα και σήμερα αρκετά κείμενα που έχουν γραφτεί από αυτόν και γι' αυτόν στα οποία περιέχονται και αναφέρονται αρκετά στοιχεία για την κατάσταση του τότε ρουμανικού αναρχικού και γενικότερου επαναστατικού κινήματος τα οποία δεν έχουν έρθει στο φως, μιας και οι κομμουνιστικές δικτατορίες της Ρουμανίας και της Ρωσίας απέσυραν και απέκρυψαν όλα σχεδόν τα γραπτά του εκτός από αυτά με περιορισμένο γεωγραφικό ενδιαφέρον. Επίσης, οι διάφορες εκδοχές του ονόματος και του ψευδωνύμου του κάνουν την έρευνα πιο δύσκολη. Να ειπωθεί εδώ ότι η ιστορικός Ολυμπία Σελέκου, σε μια μικρή σημείωση σε εργασία της για την ελληνική διασπορά, ισχυρίζεται ότι ήταν ελληνικής καταγωγής και ότι το ελληνικό του όνομα ήταν Ζωρζής Ράλλης. Όμως, κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται από όσες εργασίες έχουμε δει ως τώρα. Να αναφερθεί, ακόμα, ότι στη σελίδα 282 της ελληνικής έκδοσης του βιβλίου του Max Nettlau «Ιστορία της Αναρχίας» (εκδόσεις Διεθνής Βιβλιοθήκη, Μάρτης 1988) που είναι μετάφραση από την γαλλική έκδοση, ο Arbure αναφέρεται ως Ράλλι που «ίδρυσε το περιοδικό Muca». Η αγγλική μετάφραση των πρώτων αναμνήσεών του βρίσκεται σε εξέλιξη, μαζί με μια λεπτομερειακή βιογραφία και οι αντιεξουσιαστικές εκδόσεις από τον Καναδά Black Cat Press έχουν εκφράσει το ενδιαφέρον να εκδώσουν την εργασία αυτή.

Περαιτέρω στοιχεία για τον Arbure (ή Z.K.Ralli) υπάρχουν στα James Guillaume «L'Internationale...» και M. D. Sturdza «Les familles boyares de Moldavie et du pays roumain: encyclopédie historique, généalogique et biographique», Ed. Simetria, 2004, σελ. 97-107.

Τέλος, βιογραφικό σημείωμα του Arbure δημοσιεύεται στο πρόσφατο τεύχος (No 57) του δελτίου της Kate Sharpley Library (KSL) από τη Βρετανία (δείτε και την πρόσφατα ανακαινισμένη ιστοσελίδα τους <http://www.katesharpleylibrary.net>) ενώ το ίδιο αυτό κείμενο υπάρχει στα ρουμανικά και γερμανικά στην ιστοσελίδα <http://www.syndialismusforschung.info>

* Το κείμενο αυτό γράφτηκε αρχικά τον Μάρτη του 2008 και εμπλουτίστηκε με περαιτέρω έρευνα τον Μάρτη του 2009».

Ένας άλλος επαναστάτης ήταν ο Κωνσταντίνος Στεφάνου, που καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη. Γεννήθηκε και αυτός στο Ροστόβ και ήταν απόφοιτος του Πανεπιστημίου του Καζάν. Τακτικός αρθρογράφος στο περιοδικό του Χέρτσεν «Κόλοκοι». Ένας ακόμα αγωνιστής ήταν Αντώνιος Ροσόλλυμο, δικηγόρος, ο οποίος αναφέρεται ως ένας από τους υποκινητές του απεργιακού κύματος του 1895-1896 στην Πετρούπολη. Για τους Στεφάνου και Ροσόλλυμο έχουν ανακαλυφθεί φάκελοι στο Κρατικό Αρχείο Ροστόβ στους οποίους γίνονται αναφορές για «δράση αναρχικών-ταραξιών-τρομοκρατών στο εσωτερικό και εξωτερικό της Ρωσίας».

Έλληνες Πόντιοι στη Μαχνοβτσίνα

Σύμφωνα με τη Σόνια (στο άρθρο «Οι έλληνες-πόντιοι στο μαχνοβίτικο κίνημα» στο περιοδικό «Τα Άνθη του κακού» Νο 2, χειμώνας 1988), οι Έλληνες εγκαταστάθηκαν στη Νότια Ουκρανία από τον 5ο π.Χ. αιώνα. Από το 1461 και έπειτα - μετά την κατάκτηση του Πόντου από τους Τούρκους και μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα - μεγάλα κύματα Ελλήνων προσφύγων κατέφυγαν στην Κριμαία και σε όλα τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Το 1770 εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Αζοφικής 30.000 Έλληνες. Στην περίοδο της επανάστασης του 1917 τα παράλια της Αζοφικής, από τη Μελιτούπολη μέχρι τη Μαριούπολη, ήταν καθαρά ελληνική περιοχή.

Την εποχή της μαχνοβτσίνας οι Έλληνες της περιοχής ήταν περίπου 180.000. Στην Ν. Ουκρανία, όπου βρίσκονταν οι ελληνικές περιοχές της Κριμαίας και της Αζοφικής, έχουμε το 1917 την αυстро-γερμανική κατοχή ως αποτέλεσμα της συμφωνίας του Μπρεστ-Λιτόφσκ ανάμεσα στους μπολσεβίκους και τις δυνάμεις της Γερμανίας, Αυστρίας και Τουρκίας. Ιδιαίτερα οι αναρχικοί ποτέ δεν αποδέχτηκαν αυτή τη συμφωνία υποταγής. Η κατοχή οδήγησε τους αγρότες της Ν. Ουκρανίας στην εξέγερση.

Όταν ο αυстро-γερμανικός στρατός αποχώρησε στα τέλη του 1918 και άρχισε ξανά ο εμφύλιος πόλεμος, στην περιοχή κυριάρχησε ο Ντενίκιν, ο οποίος όταν κήρυξε επιστράτευση, συνάντησε την ένοπλη αντίσταση του εγχώριου πληθυσμού. Τότε και οι Έλληνες της Μαριούπολης τάχθηκαν εναντίον του λευκού στρατού.

Οι άγριες επιδρομές του Ντενίκιν στα χωριά για να κατασχέσει τρόφιμα και άλλα υλικά, ακόμα και κορίτσια, ήταν ο κύριος λόγος που οι Έλληνες της Προαζοφικής αντιστάθηκαν στον Ντενίκιν. Βέβαια, οι Έλληνες της περιοχής ήταν αρκετά ειρηνόφιλοι και από τη μετανάστευσή τους από την Κριμαία, δεν επεδίωκαν να πάρουν μέρος ούτε στον εμφύλιο πόλεμο. Αλλά από τη στιγμή που κινδύνευαν άμεσα οι περιουσίες και οι οικογένειές τους, αποφάσισαν να αντισταθούν.

Στο μεταξύ, ενώ αναπτύσσεται το ουκρανικό αστικό κίνημα του Πετλιούρα, αρχίζει και η

επαναστατική δράση του Ν. Μάχνο.. Έτσι, λοιπόν, οι Έλληνες Πόντιοι μπήκαν στο επαναστατικό κίνημα, γιατί η φυσική τους θέση ήταν με το κίνημα εκείνο που δεν θα έτρεφε εθνικιστικές ή θρησκευτικές προκαταλήψεις και που θα τους εξέφραζε ταξικά.

Την άνοιξη του 1919, σε πολλά χωριά του νομού Μαριούπολης εμφανίσθηκαν ελληνικές αντάρτικες ομάδες που πολεμούσαν τον Ντενίκιν. Αναφέρονται αμιγώς αντάρτικα ελληνικά τάγματα και μονάδες όπως αυτά του Τσουμπάροβ, του Ταχταμίσεβ και άλλων. Η μεγαλύτερη αριθμητικά μονάδα ήταν του κομμουνιστή Νταβίντοβ – που αργότερα έγινε αξιωματικός του σοβιετικού στρατού - με περίπου 3.000 πεζούς και 300 ιππείς. Αν και όλα αυτά τα αντάρτικα σώματα αναφέρονται ψευδώς ως κομμουνιστικά, συμμετείχαν σε αυτά και άλλες πολιτικές δυνάμεις, καθώς και οι αναρχοκομμουνιστές, οι οποίοι είχαν ιδιαίτερα μεγάλη επιρροή στους αγρότες της νότιας Ουκρανίας. Ο Μάχνο ήταν αυτός που ενοποίησε τα πολυάριθμα αυτά αντάρτικα σώματα υπό την αρχηγία του. Ο ίδιος γράφει στις αναμνήσεις του ότι, πολλές φορές, σε κάποια χωριά οι αγρότες έδιναν στα συγκροτημένα από αυτούς αποσπάσματα το όνομα του Μάχνο, χωρίς οποιαδήποτε πίεση ή παρέμβαση εκ μέρους του. Το ίδιο έγινε φυσικά και με τα ελληνικά αντάρτικα σώματα.

Στην εξ εφόδου κατάληψη της Μαριούπολης το Μάρτιο 1919, διακρίθηκε ιδιαίτερα το 9ο (ελληνικό) σύνταγμα με επικεφαλής τον Ταχταμίσεβ και τιμήθηκε με το παράσημο της Ερυθράς Σημείας. Στα πλαίσια του μαχνοβίτικου επαναστατικού στρατού, τα ελληνικά αντάρτικα σώματα διακρίνονταν για τη σταθερή πειθαρχία, την οργάνωση και την αντοχή τους. Δεν συμμετείχαν σε ληστείες και σκάνδαλα και ο Μάχνο τα χρησιμοποιούσε στις πιο κρίσιμες στιγμές των μαχών. Οι Έλληνες ήταν αποτελούσαν απ' το 20% των δυνάμεων του Μάχνο. Ακόμα ζει στη μνήμη των ελληνοποντίων της Μαριούπολης ο Παπαδόπουλος, υπαρχηγός του «Μπάτκο Μάχνο» και αρκετές δεκαετίες μετά τραγουδιόταν το μαχνοβίτικο τραγούδι που ήταν αφιερωμένο σ' αυτόν.

Ο δε Πιοτρ Αρσίνοφ στην «Ιστορία του Μαχνοβίτικου Κινήματος» γράφει ότι «αρκετοί από τους καλύτερους διοικητές του επαναστατικού στρατού ήταν Έλληνες και μέχρι το τέλος ο στρατός περιλάμβανε αρκετά ειδικά αποσπάσματα Ελλήνων».

Σύμφωνα με τις αναμνήσεις του Μάχνο, ο ίδιος συνέλαβε ένα σχέδιο επιδρομής στο νοτιο-ανατολικό τμήμα της περιοχής Μπερντιάνσκ-Μαριούπολη-Ιούζοβκα, με σκοπό να υποκινήσει εξέγερση του πληθυσμού της. Ύστερα από τη μάχη στη Μεγάλη Μιχαΐλοβκα, όταν οι αντάρτες αποφάσισαν να είναι ο Μάχνο ο αρχηγός τους, εκείνος ξεκίνησε την επιδρομή του από το ελληνικό χωριό Κομάρ. Οι μαχνοβίτες εκδίωξαν από το χωριό την Ουκρανική εθνική φρουρά και κάλεσαν όλους τους κατοίκους σε συγκέντρωση, στην οποία μίλησαν ο Μάχνο και ο Μαρτσένκο.

Εξιστόρησαν τα κακουργήματα των αντεπαναστατών στην Νιμπρόβκα και πρότειναν ένοπλη αντίσταση στους αστούς και τους υπερασπιστές τους, τον αυστρο-γερμανικό στρατό. Στο Κομάρ προσχώρησαν αμέσως στο μαχνοβίτικο στρατό αρκετοί Έλληνες με δικά τους άλογα. Από εκεί πέρασαν από το χωριό Μπογκατίρ που κατοικείτο από Έλληνες Ουρούμους (που μιλούσαν ελληνο-ταταρική γλώσσα) και κατευθύνθηκαν στα χωριά Μέγα και Μικρό Ιανισόλ και άλλα, επίσης ελληνικά. Έτσι, οι Έλληνες της Μαριούπολης ήταν οι πρώτοι που ανταποκρίθηκαν θετικά στην έκκληση του Νέστωρα Μάχνο. Μετά την οριστική συντριβή του αντεπαναστατικού στρατού του Ντενίκιν από τις δυνάμεις του Μάχνο, οι μπολσεβίκοι κήρυξαν εκτός νόμου τους μαχνοβίτες (Ιανουάριος 1920). Η καταστολή σε βάρος του μαχνοβίτικου κινήματος έγινε με μαζική τρομοκρατία ενάντια στον πληθυσμό. Περίπου δέκα ελληνικά χωριά της Μαριούπολης καταστράφηκαν και οι κάτοικοι τους εκτελέστηκαν. Εκατοντάδες Έλληνες δολοφονήθηκαν από τους αντεπαναστάτες του Ντενίκιν, αλλά και

από τον μπολσεβίκικο στρατό μετέπειτα, επειδή πίστεψαν στην υπόθεση της ελευθερίας και της αυτοδιεύθυνσης.

Οι μπολσεβίκοι εκτέλεσαν εκατομμύρια ανθρώπους ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους και δεν έκαναν εξαίρεση στους Έλληνες της Μαριούπολης, που τους κατηγόρησαν για συγκρότηση αντάρτικης αντεπαναστατικής μυστικής ένοπλης οργάνωσης, η οποία είχε, τάχα, σκοπό να αποσπάσει μέρος του σοβιετικού εδάφους και να το προσαρτήσει στην Ελλάδα. Βέβαια, ήταν αδύνατο να επινοήσει κανείς κάτι πιο ανόητο, αλλά οι Έλληνες της Προαζοφικής τιμωρήθηκαν με τέτοιες μαζικές ποινές, που το φαινόμενο αυτό δεν μπορεί να ονομασθεί παρά εθνική εξαφάνιση. Αποτελούσε ξεκάθαρα εκδίκηση των μπολσεβίκων για το ότι στην εποχή του εμφυλίου πολέμου αρκετοί αγρότες των ελληνικών χωριών της Μαριούπολης συσπειρώθηκαν στο μαχνοβίτικο στρατό για να προστατεύσουν τα σπίτι, τη γη, την οικογένεια και την αξιοπρέπειά τους, τόσο από τους λευκούς βιαστές όσο και από τους κόκκινους ληστές. Και έδωσαν παραδείγματα σταθερότητας, γενναιοφροσύνης και πολεμικής τόλμης. Ήταν μαχνοβίτες με την καλύτερη και ευγενέστερη σημασία της λέξης. Μετά την οριστική ήττα, οι νέοι κυρίαρχοι προσπάθησαν να συκοφαντήσουν το μαχνοβίτικο κίνημα. Χρησιμοποίησαν ως χαρακτηριστικό τύπο μαχνοβίτη τον Παπαδόπουλο και γύρισαν κινηματογραφικές ταινίες παρουσιάζοντάς τον ως μέθυσο, αφελή και αντιδραστικό. Προσπάθησαν να σβήσουν από τη μνήμη του λαού της νότιας Ουκρανίας το μαχνοβίτικο κίνημα. Γι' αυτό και μετονόμασαν τη Μαριούπολη σε Ζντάνωφ. Τιμώρησαν αργότερα τους Έλληνες για τη συμμετοχή τους στο αναρχικό κίνημα με την απαγόρευση της αυτόνομης πολιτιστικής τους έκφρασης. Η ιστορία των Ελλήνων Ποντίων που συμμετείχαν στο μαχνοβίτικο κίνημα είναι, βέβαια, πολύ πιο βαθύτερη από ό,τι αυτό το υποκεφάλαιο που παραθέτουμε εδώ. Υπάρχουν πολλά και σημαντικά στοιχεία να εξερευνηθούν και να δουν το φως της δημοσιότητας.